

В. О. Огнев'юк, І. Г. Утюж

ФІЛОСОФІЯ

Історія філософії

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
(профільний рівень)

Київ
«Грамота»
2010

УДК 373.5:101+101](075.3)

ББК 87я33

О-38

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 177 від 03.03. 2010 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Психолого-педагогічну експертизу проведено
в Інституті педагогіки НАПН України.

Експерти, які здійснювали експертизу:

Дмитрієва О. Є., ЗНЗ І–ІІІ ст. № 8 Харківської міської ради, учитель-методист;

Тикан В. М., Вільнянський навчально-виховний комплекс «Світоч» Запорізької обл, учитель-методист;

Тимошенко О. В., гімназія № 2, м. Одеса, методист;

Малюк Ж. С., відділ освіти Володимирецької районної державної адміністрації Рівненської обл., старший учитель;

Чорний О. О., Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, доцент кафедри філософії та культурології, кандидат філософських наук.

Рецензент:

Ярошовець В. І., завідувач кафедри історії філософії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
доктор філософських наук, професор

Огнев'юк В. О., Утюж І. Г.

О-38 Філософія . Історія філософії : Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільний рівень). — К. : Грамота, 2010. — с. 256 : іл.

ISBN 978-966-349-269-8

У підручнику втілені основні проблеми курсу філософії в історико-філософському аспекті. Історія вітчизняної філософії розкрита в контексті світового філософського процесу.

У виданні подані фрагменти творів відомих філософів. Підручник призначений для учнів 10 класу, які вивчають філософію на профільному рівні.

УДК 373.5:101+101](075.3)

ББК 87я33

ISBN 978-966-349-269-8

© Огнев'юк В. О., Утюж І. Г., 2010
© Видавництво «Грамота», 2010



Все йде, все минає — і краю немає,
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?

Т. Шевченко

Дорогі десятикласники!

Ви перші, кому пощастило вчитися в школі, гімназії, ліцеї або колегіумі за тим профілем, який свідомо обрали, ідучи дорогою пізнання та визначаючись із пріоритетами на майбутнє. Здобуваючи загальну середню освіту, ви першими будете вивчати філософію, а це є свідченням того, що матимете якісну освіту. Нині наступила епоха Homo educatus — Людини освіченої, яка має виокремлюватися не тільки розумом і знаннями, а й глибиною своєї духовності, масштабом цінностей, усвідомленням відповідальності перед сучасним і майбутніми поколіннями, високою компетентністю. Саме такими людьми вам допоможуть стати найкращі взірці філософської думки.

Кожен із вас не раз розмірковував над вічними питаннями світобудови: хто я? Чому ми народжуємося й помираємо? Для чого живемо? У чому сенс нашого життя? Що являє собою світ, у якому ми живемо? Як довго існує цей світ? Він створений чи існував завжди? Хто є творцем цього прекрасного світу? Що було первинним: ідея створення світу чи матерія, з якої він створений? А може, світ має здатність самостворення? Хто є людина? Яким є суспільство, у якому ми живемо? Що таке ідеї та як вони впливають на наше життя? Що важливіше: духовне чи матеріальне? Відповіді на ці питання не приходять відразу. Щодо більшості з них існує багато різноманітних думок та ідей. Зрештою, кожен може мати свою думку, але нікому ще не завадило пізнавати думки інших людей і, порівнюючи їх, створювати власну модель світу.

До цього часу ви засвоювали досить конкретні навчальні предмети, так би мовити світ у фрагментах живої та неживої природи — ботаніку, зоологію, анатомію, біологію, фізику, хімію, географію, а також пізнавали духовний світ людини завдяки мові, етиці, мистец-

тву, літературі, історії, праву. Настав час, коли з окремих фрагментів мозаїки необхідно скласти цілісну картину і побачити не тільки конкретні речі та закони, а й найзагальніші, що дають можливість охопити величну єдність усієї різноманітності світобудови.

Ваші перші враження про філософію і філософів можуть бути досить суперечливими. У повсякденному житті слова «філософ» і «філософія» часто звучать іронічно. *Мовчазний, як філософ*, — характеризують одного, бажаючи, очевидно, звернути увагу на його вдумливість і зосередженість. *Його мова, як у філософа, відразу не зрозуміти* — так зауважують про іншого, наголошуючи на розсудливості, глибині його знань, що не кожному може бути доступно. Про третього говорять: *так він же філософ*, маючи на увазі його відірваність від повсякденності, захоплення складними розмірковуваннями та різними теоріями, що поєднується з байдужим ставленням до матеріальних цінностей: грошей, майна, кар'єри. Так сприймали в народі українського філософа Григорія Сковороду. Його філософське ставлення до різних спокус життя знайшло відображення на надмогильному написі поета: «Світ ловив мене, та не піймав».

На противагу випадковим зустрічам із філософами і філософією, систематичне проникнення у світ філософії дає повноту світоглядного розуміння світу. Щоб зрозуміти, чим займається філософія, необхідно зануритися в історію філософської думки, глибину тисячоліть, проникнути в її дух та ідеї, що і стане змістом вашої філософської освіти в 10 класі. У майбутньому ви будете вивчати проблеми загальної філософії, її законів і категорій, співвідношення між буттям і свідомістю, суспільні відносини, що є предметом розгляду історії філософії та соціальної філософії.

Опрацювати навчальний матеріал вам допоможе цей підручник. Найважливіші поняття та терміни в ньому будуть позначені **напівжирним курсивом**. Після кожного параграфа подані запитання, які допоможуть вам добре засвоїти навчальний матеріал, а основні терміни і поняття, які потрібно запам'ятати, виділені **напівжирним шрифтом**. На голубому фоні будуть подані висновки вивченого на уроці. Наприкінці підручника для самостійного опрацювання вміщені фрагменти творів відомих філософів, за допомогою яких ви зможете виконати на творче завдання «Філософська класика».

Бажаємо успіхів!

Автори



Розділ I

**ВСТУП
ДО ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ**





Філософія не є наукою, не є навіть наукою про сутність, а є творчим усвідомленням, духом сенсу людського існування.

М. Бердяєв

§ 1. Що таке філософія?

Якщо хочете зрозуміти сутність будь-якого слова, необхідно дослідити його походження. Багато слів, якими ми користуємося, народилися в Стародавній Греції. Не є винятком і слово «філософія». Воно утворилося завдяки поєднанню двох слів: *philo* — «любов» і *sophos* — «мудрість». «Я не мудрець, я любитель мудрості (*philosophos*)», — сказав Піфагор, про якого ви дізналися, вивчаючи теорему в шкільному курсі геометрії. З VI ст. до н. е. слова «**філософ**» і «**філософія**» назавжди увійшли до скарбниці людської думки.

Серед усіх видів духовної діяльності людини філософії належить особливе місце. Адже вона проникає у свідомість людини незалежно від того, хоче вона цього чи ні. В процесі життєдіяльності кожному доводиться щось порівнювати, зіставляти, підбивати підсумки, узагальнювати. На цьому шляху ви робите висновки, які мають у своїй основі філософський зміст, навіть не підозрюючи того, що *філософствуєте*.

Що ж вивчає філософія? Власне, предмет її вивчення не був постійним, він змінювався з розвитком суспільства. У стародавні часи, ще до того, як Піфагор назвав себе філософом, знаючих людей називали мудрецьями. Однак із часом слова «філософ» і «філософія» стали широковживаними, а філософією називають різноманітні знання, що були прообразами різних наук. Пізніше з філософії виокремилися астрономія, геометрія, фізика та інші науки, завданням яких було вивчення певних явищ природи і застосування практичних умінь щодо їх дослідження. Значна роль у цьому належить давньогрецькому філософу Арістотелю. За його твердженням, існує три види розумового знання: фізика, математика і перша філософія. Оскільки слово «фізика» є похідним від грецького *physis* — природа, то з певного часу філософію стали називати метафізикою. А сталося це тоді, коли бібліотекар найвідомішої в стародавньому світі Александрийської бібліотеки Андронік з Родоса об'єднав праці Арістотеля

під назвою «*Ta meta ta p̄fisika*» — «Те, що йде після фізики». У цих працях розглядалися питання духовного світу людини, зокрема пізнання. З того часу найпоширенішим уявленням про філософію як науку вважалося вчення про мислення.

Проте в XIX ст. від такого розуміння довелося відмовитися. Один із великих представників німецької філософії Нового часу Георг Гегель, виступаючи проти традиції, що склалася в розумінні цієї науки, говорив: «Безглуздо думати, що філософія вчить мислити, так само як фізіологія — перетравлювати їжу». Продовжуючи дотепні зіставлення, німецький мислитель резонно додавав: «Але подібно до того, як вивчення фізіології не залишається без користі для дієтичної поведінки, так і вивченню форм розуму належить, без сумніву, приписувати ще важливіший вплив на правильність мислення».

Насправді, один може правильно мислити й розумно діяти, не вивчаючи філософії і навіть не підозрюючи про її існування, а іншого навіть філософія не врятує від помилок. Проте кожна людина хоча б деякою мірою пов'язана з філософією. Навіть якщо вона вважає своєю основною перевагою відмову від будь-яких засадничих принципів. Проте її безпринципність — це теж певна система, якою вона керується в повсякденному житті, а відтак — це філософія її життя.

Людина не може уникнути світоглядних і філософських питань, відходячи від одного світогляду або філософії, вона неодмінно потрапляє у сферу інших поглядів.

У Стародавній Греції існувала філософська школа кініків (так називають філософів, які були прихильниками відповідної системи поглядів). Кініки, або, висловлюючись латинською мовою, циніки (з грец. *кінізм* — собачий), вели невибагливий спосіб життя, що полягав у постійному самообмеженні та бідності, а також критикували погляди відомих тоді філософів. Бунтуючи проти філософії та заперечуючи її, вони залишалися філософами, оскільки сформували свою систему ставлення до життя. Кініків досить часто називають першими хіпі (один із поширених молодіжних рухів, що зародився в 60-х роках XX ст. і виявлявся у втечі від зручностей сучасного життя, недбалого одягу, зачісок тощо).

Ідейні прабатьки хіпі не дуже відрізнялися від своїх послідовників, незважаючи на те, що їх розділяють тисячоліття. Трясучи перед одним із найвизначніших давньогрецьких філософів Сократом своїм лахміттям, кінік Антисфен говорив: «Я проста людина і не женуся за честолюбцями». На що Сократ йому відповідав: «Крізь діру твого плаща проглядає твоя пихатість».

Антисфен дійсно отримував задоволення від носіння лахміття, а усвідомлення того, що він не такий, як усі, тішило його самолюбство.

Учень філософа Антисфена, який став більш відомим за свого учителя, Діоген Синопський, згідно з переказами, жив у глиняній діжці, носив плащ, що був йому і одягом, і постілля. Він міг спати, їсти й спілкуватися будь-де. Одного разу Діоген розмірковував про дуже важливі речі, але ніхто його не слухав. Однак коли він став верещати, ніби птах, на ці звуки зібралися люди. Діоген став дорікати їм за те, що заради такої дрібниці вони позбігалися, а заради важливих речей навіть не поворухнулися. Розповідають, що одного разу він став викрикувати: «Гей, люди! — і коли на його вигуки збігся натовп, він накинувся на нього з палицею, промовляючи: — Я кликав людей, а не мерзотників».

У вас може скластися враження, що філософія — це захоплення диваків, але це не так, оскільки філософія — не тільки погляди, а й спосіб життя, що відповідає цим поглядам, а кожна людина самостійно обирає, як їй жити і думати. У цьому й полягає значення філософії для звичайної людини.

Чим же займається філософія як наука? Ми вже знаємо, що Піфагор був першим, хто об'єднав любов і мудрість в одне слово «філософія». Любомудрість — як прагнення до знань і пошуку істини — стала не тільки способом життя, а й сенсом усього життя, покликанням для тих небагатьох, хто став філософами, а для всіх інших — фундаментом наукового світогляду, оскільки будь-яка філософія є світоглядною, але разом з тим не тотожною зі світоглядом.

Світогляд — це система поглядів людини, на основі яких формується її ставлення до світу, а також до самої себе. Світогляд має майже кожна людина, але одні спираються на переконання і вірування, що складаються під впливом життєвого досвіду і на цій основі розмірковують про життя, або на авторитет релігії. Такий світогляд називають *буденно життєвим*. Інші надають перевагу науковому знанню, що і визначає їхній спосіб життєдіяльності. Ми можемо говорити про буденно життєвий, релігійний або науковий світогляди. *Релігійний світогляд* ґрунтується на вірі в надприродні сили, віру в Бога. Світогляд на відміну від філософії не потребує наукового обґрунтування. Людина, яка керується здоровим глуздом, але не вміє читати і писати, має свій світогляд. Однак такий світогляд відрізняється від філософії, оскільки вона потребує теоретичного обґрунтування та більшого рівня наукового обґрунтування. Як бачимо, світогляд є ширшим від філософії, оскільки включає життєвий досвід, релігійні вірування, наукові знання, а філософія як цілісний світогляд спирається на наукове знання.

Що таке *наука*, або *наукове знання*? Ці два поняття не збігаються ні з книжковою «ученістю», ані зі знанням як таким. З першим поняттям — тому, що ученість є наслідком накопичення наукового знання,

яке, очевидно, має передувати ученості; з іншим — тому, що те або інше знання (наприклад, технічне або практично наукове, яким ми керуємося в житті) мають бути в кожній людині, що, зрештою, відрізняє її від тварини. Науковим знанням може оволодіти далеко не кожний. В історії стародавнього світу відомі народи високої культури — єгиптяни, вавилоняни, іудеї, фінікійці, які не знали науки, а їхні технічні, астрономічні та інші знання передавалися протягом століть від покоління до покоління без відчутного розвитку. Вони вважалися неспростовними істинами й здебільшого санкціонувались авторитетом релігії. Ці знання ніколи не доводили й не перевіряли, оскільки вважалося, що вони мали божественне походження. Загалом нам достеменно не відома природа багатьох знань, якими володіли давні цивілізації.

Наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. з цими знаннями ознайомилися давні греки, які швидко перетворили їх на справжнє наукове знання. Наприклад, Піфагор деякий час провів у Стародавньому Єгипті і був, як тоді казали, одним із небагатьох «посвячених» у таємницю знання. Він створив перше об'єднання людей — піфагорійський союз, головним завданням якого було вироблення нового знання та навчання знань. З того часу знання почали розробляти безкорисливо як знання заради самого знання, не пов'язуючи з життєвими потребами людини, а заради пошуку істини.

Кожен мислитель уважав, що має право сам дошукуватися до істин, змінювати й виправляти існуюче знання, що сприяло його вільному розвитку. Єгиптяни, а потім греки впродовж декількох століть заклали основи багатьох галузей науки: астрономії, геометрії, медицини, фізики, біології, історії, що об'єднувалися філософським началом і були спочатку лише певними напрямками філософії. Знання почали доводити й перевіряти, тобто будувати раціонально, у логічно розробленій системі понять. Стародавня Греція стала батьківщиною науки.



Піфагорійці, які поклоняються Сонцю

Наука є знанням, що народжується шляхом вільного особистого пошуку істини заради неї самої, має логічне обґрунтування та приведене в систему.

Проте фізика, хімія, біологія, як і багато інших наук, як ви вже знаєте, вивчають специфічні явища і процеси, що не є всезагальними. Кожна наука — лише маленький уривок великої книги знання, а всі науки в їх простому поєднанні — лише узагальнені уривки. Філософія дає можливість пізнати світ як цілісність. Однак вона не займається простим додаванням одних наук до інших. Вона узагальнює найбільш сутнісне та всеохопне знання, що дає людині можливість побачити єдність світу.

Отже, філософія — це наука про найзагальніші та універсальні питання, спрямовані на пошук вищого начала й сенсу буття. Філософія розглядає питання, на які не зважається жодна інша наука, зокрема унікальності й смислу людського життя, ставлення людини до Бога, проблеми свідомості, ідею душі, її смерті та безсмертя, ідею пізнання, проблеми етики та естетики, найбільш сутнісні питання життя суспільства та його історії.

Філософія відрізняється від конкретних наук ще й тим, що, на відміну від фізики або хімії, які на одну проблему мають лише одну правильну відповідь, досить часто розглядаючи, наприклад, походження світу, вона має багато варіантів відповідей.

Традиційно так склалося, що з найдавніших часів філософи поділилися на дві великі групи: ідеалістів і матеріалістів. Ідеалісти є прихильниками того, що світ створено розумним началом — Богом, а матеріалісти стоять на позиції, що світ не створюваний, він завжди існував, тільки в інших формах. У кожній із зазначених груп завжди було і залишилося й донині багато різних течій та філософських шкіл.

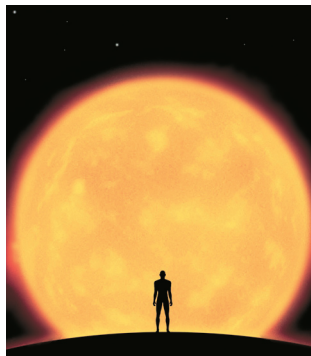
Завдання і авдання

1. Що означає слово *філософія* та яке його походження?
2. Чому філософія посідає особливе місце в нашому житті?
3. Як з'явилася метафізика? Що було основним змістом її вчення?
4. Чому філософію вважають не лише наукою, а й способом життя?
5. Що є спільного та відмінного між філософією та світоглядом?
6. Що таке *світогляд*?
7. Що ми називаємо *наукою* та *науковим знанням*?
8. Чим відрізняються ідеалісти від матеріалістів?
9. **Філософська класика.** Прочитайте уривок з праці В. Шинкарука «Світогляд і філософія» і на цій основі дайте визначення поняттям *світогляд* і *філософія*.

§ 2. Міфологія — колиска філософії

Упродовж останніх трьох тисяч років люди філософствували. **Все, що ввійшло до скарбниці філософської думки за цей час, називається історією філософії.** Щоб зрозуміти філософію, необхідно розпочинати її вивчення з історії.

Люди завжди думали про Всесвіт і намагалися відповісти на одні й ті самі запитання, вирішити подібні проблеми, оскільки людину — де б вона не знаходилася і коли б не жила — завжди оточував один і той же світ. Трипілець, давній єгиптянин, середньовічний українець, сучасний європеєць чи індіанець, як і ми з вами, бачили одне й те саме сонце і небо над головою. Багато тисячоліть тому, як і тепер, у північній частині нічного небозводу непорушно й величаво сяяв ківш Великої Ведмедиці, а в центрі — Чумацький



Шлях. І раніше, як і нині, літо змінювалося осінню, а народження — смертю, відмирала і розцвітала природа, одні покоління приходили на зміну іншим. Завжди і скрізь люди раділи й сумували, любили й ненавиділи, прагнули щастя і зневірялися. Якщо ми думаємо про навколишній світ, наша думка буде такою ж, як і думки наших далеких предків. Для нас філософствувати, як і для мислителів минулих століть, означає роздумувати над вічними і змінними цінностями, світобаченням, законами, смислами й таємницями життя.

Для зручності вивчення історії була створена її періодизація. Всю історію людства поділили на великі періоди або етапи. Існують різні варіанти історичної періодизації, оскільки в основі поділу закладено різні ознаки. Найпоширенішою і простою є періодизація, що подана нижче в таблиці.

Первісність	Стародавній світ	Середні віки	Відродження	Новий час	Новітня історія
40 тис. років тому. Поява людини сучасного типу Homo sapiens	Приблизно 5 тис. років тому. Поява перших цивілізацій	V ст. н. е.	XV ст.	XVII ст.	На межі XIX–XX ст.



Точний час появи *Homo sapiens* установити неможливо, оскільки цей процес відбувався неодноразово. Є різні думки з приводу походження людини, але сучасна наука вважає більш переконливою еволюційну теорію Чарльза Дарвіна, згідно з якою людина, як і мавпа, походить від загальних предків ссавців, що жили приблизно 15 млн років тому.

Креаціоністська теорія спирається на протилежну концепцію, у якій творцем людини є Бог. Філософи також мають різні погляди про походження людини. Загалом, якої б теорії ми не дотримувались, варто визнати, що процес появи людини, як і будь-чого іншого на світі, був тривалим у часі, тому він не має чітких меж історичних епох. Наприклад, не варто однозначно стверджувати, що саме в V ст. закінчилася епоха стародавнього світу та почалася епоха Середньовіччя. Насправді попередня епоха відходить у минуле не відразу, а поступово, а будь-яка нова починається не водночас, а виникає з попередньої. Історичні періоди (див. табл. на с. 11) — це лише умовні межі між ними як історичні орієнтири.

Отже, виокремлюють шість великих історичних епох: первісне суспільство, стародавній світ, середні віки, Відродження, Новий і Новітній часи. У кожному історичному періоді людина намагалася пізнати й пояснити навколишній світ, себе і свої відчуття.

Ми вже говорили про те, що людина, яка живе на Землі, через сам факт свого існування не може не пізнавати навколишній світ. Ще Арістотель стверджував: «Усі люди від природи прагнуть до знання». Очевидно, що елементи філософських знань з'явилися разом із появою людини. З наведеної таблиці ви бачите, що Людина розумна (*Homo sapiens*) з'явилася приблизно 40 тис. років тому, а перші цивілізації — приблизно 5 тис. років назад. Доволі тривалий відрізок людської історії випадає на первісні часи та зародження цивілізацій. Ми знаємо, що первісні люди полювали й збирали дари природи, зберігали вогонь і боролися за життя. Вони не писали книжок, не здійснювали навколосвітніх подорожей і не робили науково-технічних відкриттів. Наука і мистецтво як такі з'явилися лише в епоху цивілізації. Однак, спостерігаючи за навколишнім світом, прадавня людина як істота розумна не могла не замислюватися про довкілля. Вона, як і ми сьогодні, прагнула пояснити світ хоча б у найзагальніших рисах. Відтак первісні люди мали певні філософські погляди. Як же філософствували наші далекі предки?

Первісна людина пояснювала довкілля за допомогою міфів, сукупність яких — міфологію — можна умовно назвати *філософією первісності*. З'явившись у первісний період людської історії, міфологія не зникла, а продовжувала існувати разом з іншими релігій-

ними і філософськими уявленнями. Людина бачила рух світил на небосхилі, зміну дня і ночі, розливи рік, вічне оновлення природи, вона сама, від народження і до смерті, також змінювалася. В неї з'являлася необхідність пояснити та розуміти зміни, що відбувалися довкола неї та з нею самою. Проте в людини не було досвіду попередніх поколінь, оскільки вона першою йшла по Землі, у неї не було книжок, у яких вона знайшла б відповіді на запитання, що хвилюють її, не було наукових приладів і технічних пристосувань, за допомогою яких вона могла б досліджувати та вивчати довкілля і правильно зрозуміти його.

Подумки поставимо себе на місце первісних людей: ми нічого не знаємо, але хочемо дізнатися, а засобів для цього немає, окрім власних відчуттів. Припустимо, що ми стоїмо посередині Кримського півострова, ідемо в один бік і бачимо, що земля закінчується і перед нами виникає безкрайній морський простір до горизонту, де небо з'єднується з водою. Ідемо в протилежний бік і бачимо подібну картину. Сонце, з'являючись в одній частині, повільно подорожує в піднебессі та зникає в іншій, а потім на нічному склепінні, густо всипаному дрібними світилами, світить нічне й холодне Сонце. Що ми скажемо з цього приводу? Напевно, Земля — це плаский диск, що знаходиться на поверхні безкрайньої води, уміщений у величезну сферу небесних світил, що постійно рухаються в одному напрямі й обертаються то в темних глибинах, то у світлому просторі над ним.

Первісні люди передавали своє сприйняття світу через наскельні малюнки, а також різні зображення на кістках. Деякі з них збереглися й до наших днів і можуть бути певним відображенням їхнього світогляду.

Тепер уявімо себе первісними мисливцями, усе життя яких проходить у полюванні на диких звірів. Ми бачимо на нічному небосхилі тоненький серп Місяця, що поступово перетворюється на повний. Інколи склепіння неба взагалі безмісячне, а вдень Місяць поступається Сонцю. Напевно, можна сказати, що Сонце полює за Місяцем, але Місяцю вдається заховатися, і тоді він стає повнотілим, після чого Сонце знову починає полювати за ним.

Як бачимо, одним із головних питань міфології є вчення про Початок. Людину завжди воно цікавило: звідки все почалося? Найдавніші міфи дають опис походження Космосу за аналогією з теологічним народженням. Давні арії вважали, що Космос виник завдяки шлюбу неба і землі. В уявленнях стародавніх китайців із безформного мороку з'явилися дві сили: чоловіча — ян, що управляла небом, та жіноча — інь, що порядкувала на землі.



У давніх єгиптян, життя яких було пов'язане з Нілом, Сонце — це бог Амон-Ра, який пливе по небесній річці в золотому човні. В античному світі популярним засобом пересування була колісниця, тож у грецькій міфології Сонце — це бог Геліос, який мчить небом у золотій колісниці, запряженій вогненними кінями.

А як не порівняти людську радість, сміх, щастя з розквітлою весняною природою, ласкавим сонцем, блакитним

небом і співом пташок, а печаль, смуток і сльози — з природою пізньої осені: падолистом, сірими хмарами та осіннім дощем? Давні греки вважали, що володар підземного царства Аїд викрав у богині родючості Деметри прекрасну дочку Персефону, а верховний бог Зевс, щоб нікого не образити, вирішив: одну частину року Персефона житиме під землею з Аїдом, а іншу — з матір'ю Деметрою на землі. Коли Персефона вирушає до Аїда, Деметра засмучується і природа в'яне, а коли вона повертається — усе довкола радіє і розцвітає.

Як бачимо, на зорі цивілізації люди пояснювали навколишній світ через своє світосприйняття, на яке впливали рід занять, спосіб життя і відчуття. Людина тим самим стверджувала, що довкілля таке ж, як і вона. Впливаючи на зовнішній світ, вона наділяла його рисами свого характеру. Згідно з її уявленнями, усе живе, так само як і вона, відчуває і має подібні заняття. На рівні міфологічної свідомості людина не лише не відокремлює себе від світу і не протиставляє себе йому, а, навпаки, отожднює себе з ним, а світ із собою. Людина і світ — це нероздільне ціле. А якщо людина єдина зі світом, то чи треба його пізнавати? Якщо вона і світ — одне ціле, значить людина вже все знає про світ, проте не усвідомлює свого знання. Отримуємо парадокс: людина все знає про світ, але не відає про це. Таке незнання-знання і є головною особливістю міфологічного світобачення.

Було б неправильно вважати, що міфологічна свідомість — явище епохи, що давно минула. У сьогоднішньому житті ми сповна можемо спостерігати його. Дитина від народження і приблизно до трьох років перебуває в міфологічному просторі. Придивіться до неї уважно: вона не виокремлює себе зі світу, уважаючи, що все навколишнє таке ж, як вона сама. Якщо немовля вдарилося, наприклад, об стіл, воно стукає по ньому, караючи за заподіяний біль, щоб столу також

було боляче і він ніколи більше не ображав його. На дитячих малюнках можна побачити неживі квіти з усміхненими обличчями, а дівчинка-веселка поливає нашу планету. Усе довкола дитини живе і відчуває, усе одухотворене так само, як для первісної людини одухотвореним є навколишній світ. **Перенесення людиною своїх якостей на довкілля називається антропоморфізмом** (від грец. *антропос* — людина і *морфос* — вигляд, форма), **тобто надання зовнішньому світу людських рис.**

Ми думаємо, що діти наївні й нічого не розуміють. Однак, перебуваючи в гармонії зі світом, вони знають про нього дуже багато, але на своєму особливому, первісному, міфологічному рівні. Які істини Всесвіту та які глибини знань були доступні давнім людям, а нині — немовлятам? Наше порівняння не безпідставне, адже людський ембріон (зародок дитини) за дев'ять внутрішньоутробних місяців повторює майже декілька мільярдів років еволюції всього живого на Землі. То чи не може дитина за перші три роки свого життя повторити декілька тисячоліть первісності?

У віковій психології трилітній вік вважається кризовим. Його часто називають другим народженням. У цей період дитина починає розуміти, що світ довкола неї інший, він неживий і чужий. У цьому віці вона вперше починає вживати слово «Я», тобто виокремлює себе зі світу, утрачає свою первинну з ним єдність, виходить з міфологічної свідомості й поступово стає схожою на дорослих.

Первісна людина в міру свого історичного дорослішання також почала розуміти, що є розумною істотою. Вона не лише виокремлювала себе від світу, а й протиставила себе йому. Коли людина виокремилася з нього, то стала **суб'єктом** (носієм діяльності, свідомою істотою, яка пізнає), а все, що знаходиться поза людиною, стало **об'єктом** (тобто тим, на що спрямована діяльність), що спричинило виникнення пізнання як прагнення людини повернутися назад — до об'єкта, до єдності зі світом. Одного разу, виокремившись зі світу, людина вже не може повернутися до втраченої цілісності. Тепер, марно прагнучи досягнути зовнішній світ, людина признається собі, що нічого про нього не знає. Вона прекрасно це розуміє. Виходить новий парадокс: знання—незнання. Так завершилася міфологічна стадія пізнання світу.

Отже, у первісності людина є цілісною зі світом, а тому все (на своєму рівні) про нього знає, але не усвідомлює цього (незнання—знання). В епоху цивілізації людина існує немов за межами світу, з іншого боку, стаючи суб'єктом, що пізнає, а відтак — нічого про нього не знає, але усвідомлює цей факт (знання—незнання). Перед нами вічний сюжет: коли ми там — не знаємо; коли ж знаємо — то вже не там,

що спостерігається на різних рівнях і в найрізноманітніших сферах. Наприклад, у будь-якому людському житті трапляються прикрі епізоди, про які з плином часу ми думаємо приблизно так: «Ось тепер я знаю, що мені потрібно було тоді зробити або сказати, мене б нинішнього — у ту давню ситуацію, я б тепер не помилився». Справа в тому, що повернутися в минуле неможливо. Коли ми були в ньому, то не знали, що потрібно зробити. Тепер, коли воно далеко позаду, робимо нові помилки. Однак кажуть: дурні вчаться на своїх помилках, розумні — на чужих, а мудрі їх не допускають. Проте життя на відміну від висловлювань набагато складніше, але вони є тією тисячолітньою мудрістю, яку ми прагнемо зрозуміти, вивчаючи історію філософії.

З

апитання і
авдання

1. Як співвідносяться філософія та історія філософії? Чи згодні ви з твердженням, що починати вивчати філософію необхідно з історії філософії? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Яку роль відіграли міфи в житті первісної людини? Що таке *міфологія*? Як ви розумієте *антропоморфізм*?
3. Поясніть вислів: «Людина стала суб'єктом світу».
4. Знайдіть ілюстрацію з малюнком первісних людей та розкажіть про уявлення первісної людини.
5. У чому відмінність між поняттями *незнання–знання* і *знання–незнання*?
6. Прочитайте фрагмент давнього міфу та спробуйте розказати про філософські погляди народу, якому він належить.
7. **Філософська класика.** Прочитайте уривок з роботи Е. Кассирера «Міф та релігія» і проаналізуйте, як у сучасній антропології визнається «світ міфу».

З

апам'ятайте

Філософія, світогляд, міфологія, наука, релігія, любомудріє, сенс життя, суб'єкт, об'єкт.

У

загальнення

Філософія — це наука про найбільш загальні та універсальні питання, спрямовані на пошук вищого начала й сенсу буття.

Філософствування людей упродовж останніх трьох тисяч років і все, що ввійшло до скарбниці філософської думки, називається історією філософії.

Колискою філософії є міфологія та релігія.



Розділ II
СХІДНА ФІЛОСОФІЯ





Тисячі шляхів ведуть до істини,
і всі вони істинні.

Давньоіндійська мудрість

§ 3. Мудрість ведичної ночі. Давня індійська філософія

Уважається, що відлік історії сучасної цивілізації розпочався приблизно 10 тис. років тому на території Стародавнього Сходу, яка охоплювала величезний регіон від Єгипту до Японії. Основою світогляду давніх цивілізацій є поєднання релігійних вірувань і філософських поглядів. Давньосхідні вчення досить часто називають *релігійно-філософськими*, оскільки філософія тоді ще не виокремилася в самостійне вчення. Найвідомішими є філософсько-релігійні погляди народів, які населяли Стародавню Індію та Китай.

Витоки індійської філософії потрібно шукати в глибинах сивої давнини. Її символом є індійський мудрець як усамітнена, самодостатня, поміркована, заглиблена у свій внутрішній світ особистість. Філософствуючи, індійський мудрець спирався на філософію як на дійсне знання, разом із тим не відхиляв релігії та міфології. Давня індійська філософія була тісно пов'язана з міфологією та релігією. Упродовж тривалого часу її ототожнювали з Ведами. У перекладі зі санскриту (староіндійської мови) слово «веди» означає «відання» або «священне знання». Веди — священні книги аріїв, які завоювали Індію в середині II тис. до н. е. Окремі дослідники вважають аріїв давніми предками слов'ян, зокрема українців. Період їхнього панування на території Індії тривав до середини I тис. до н. е. і ввійшов в історію під назвою *ведична ніч*. Завдяки Ведам індійську філософію вважають найдавнішою у світі, адже ці священні книги — найдавніші з відомих нам пам'яток духовної культури людей.



Література Вед створювалася тривалий час, найдавніші й основні її пам'ятки датуються приблизно середи-

ною II тис. до н. е. Згодом з'явилися численні коментарі до головних Книг (Вед). Давньоіндійська філософія — *даршана* (огляд, бачення світу) — виникла в VI–V ст. до н. е. Вважають, що її зв'язок з Ведами за своєю сутністю є запереченням принесеного в Індію ведичного міфу, оформленого як коментарі до Вед.

Філософські книжки того часу написані в жанрі, який дістав назву *сутра*, що перекладається «як нитка, на яку нанизані намистини». Сутра була лаконічною та легкою для запам'ятовування думкою про світ, яка могла висловлюватися декількома словами. Пізніше сутри доповнили різними коментарями — *бхашья*, які відображали філософське знання.

У давній індійській філософії вважалося, що незнання породжує страждання. Тому засоби отримання знання для давньоіндійських мудреців мали велике значення. Кожен мудрець мав своє бачення світу, що створювало досить різнобарвну філософську палітру. Одні мудреці намагалися збагнути існуючий світ, інші — неіснуючий, що міг відкритися лише гуру — мудрому вчителю.

Мудреці-філософи вважали, що страждання людини, яким, на їхнє переконання, є життя, припиняється зі звільненням від власної *карми* (із санскриту — «дія») — закону, що визначає людське життя. Людина має прагнути досягти спокою за його межами. При цьому звільнитися від карми можна лише за умови досконалої поведінки (дотримання певних етичних норм). Таке трактування людського життя підтримували не всі давньоіндійські мудреці. Були й такі, які пропонували людям сповна втішатися його принадами.

Такий вигляд має загальна реконструкція історії найдавнішої індійської філософії.

Давня індійська філософія вирізняється багатоманітністю відповідей на питання щодо походження світу та буття людини в ньому.

За ставленням давніх індійських мудреців до Вед в історії філософії їх поділили на дві групи. Філософія-даршана, яка отримала назву *астика*, підтримувала сакральність (священність) Вед. А інший напрям даршани — *настика* — протилежну позицію. Не визнаючи сакральності Вед, представники цієї філософії мали власний погляд на світ, людину та авторитети або ж не визнавали ніяких авторитетів. Кожен із цих напрямів у свою чергу поділявся на декілька даршан. Філософія-даршана була заснована одним із гуру, який мав власних учнів, сутри — короткі висловлювання, що відображали його погляди, у яких він пропонував шлях звільнення від карми. Одним із таких мудреців був **Капіла** (не пізніше VII ст. до н. е.). Його філософія-даршана мала назву *санкх'я* («та, що вказує на першоджерело»).

Вона належала до групи, що визнавала сакральність Вед і у якій світ складається із двох протилежних частин — пракриті та пуруша.

Пракриті — це першопочаток, праматерія, що стала основою творення світу й наділена трьома якостями — світлим (саатва) і темним (тамас) початками та енергією (раджас). Ці три якості стихійно пов'язані між собою, мають властивість впливати на розвиток і саморозвиток. Цікаво, що людина також наділена цими якостями, які перебувають у природній суперечливій єдності «не-Я», впливають на її характер.

Пуруша — абсолютна свідомість, або «абсолютне Я», що має сенс лише разом із першопочатком — пракриті. Абсолютна свідомість покликана освітити шлях розвитку для праматерії, що починається із зародка Всесвіту, проходить усі стадії та повертається до себе. Процес звільнення Капіла вбачав в отриманні знання, що відбувається завдяки освіті та пізнанню «Я» та «не-Я».

Інший гуру **Патанджалі** (II ст. до н. е.), який також підтримував сакральність Вед, узагальнив і доопрацював погляди індійських аскетів — **йогів**, а також указав на ті практичні вправи, котрі не знайшли відображення в поглядах Капіли. Слово «йога» досить поширене й сьогодні, воно перекладається як «зв'язувати», «тримати». Мистецтвом йоги захоплюється чимало наших сучасників. У давні часи йога-даршана трактувалася як «переживання святості», «приборкання почуттів». Йога Патанджалі складається з восьми вправ, що мають виняткове значення для звільнення людини. Вони покликані допомогти їй наблизитися до розуму як до засобу бачення Всесвіту. Вправи — це наше ставлення до оточення; наше ставлення



до себе; керування тілом; правильне дихання; обмеження наших почуттів; здатність спрямовувати свій розум; розвивати нашу взаємодію з тим, що ми прагнемо зрозуміти, а також здатність поєднуватися з об'єктом. Через кількість вправ цю філософію-даршану називають *восьмичастинною*.

Ще дві філософії-даршани також визнавали сакральність Вед — ньяя-даршана та даршана-вайшешика.

Філософія **ньяя** в перекладі означає «правило», «підґрунтя», «канон», «аналіз» тощо. В цій філософській системі розум постає немовби дзеркалом очей, він відкривається різними формами мислення. Через це ньяя-даршана дає ґрунтовні знання про форми мислення, чим є близькою до **логіки** — **науки про закономірності мислення**. Послідовники цієї філософії проводили диспути, що слугували утвердженню їхніх поглядів. Окрім того, участь у диспутах потребувала володіння ораторським мистецтвом та знання риторики.

Великого значення в цій філософії надавалося пізнанню, що поділялося на достовірне та недостовірне. У визначенні достовірного та недостовірного пізнання велике значення мала пам'ять, сумнів, помилка, гіпотетичний аргумент, порівняння істинного й хибного знання, критерій істини знання, яким уважався успіх у досягненні мети. Хибне ж знання, як уважали представники цієї даршани, призводить до невдач і розчарувань. Особливий інтерес має вчення ньяї-даршани про сприйняття та розумові висновки.

Філософи ньяї-даршани вважали творцем світу Бога. Творення світу, на їхнє переконання, відбувалося з вічних атомів простору, часу, ефіру, розуму та душ. Світ створений Богом для того, щоб кожна душа насолоджувалася або страждала. Це залежало від того, як вона жила та якою була її поведінка. Індивіди не можуть бути творцями світу, оскільки мають обмежені знання і силу, а самі вони створені заради блага всіх живих істот. Кожен індивід наділений свободою діяти відповідно до добрих або злих намірів, що дає їм відповідно щастя або нещастя. Проте під мудрим божественним керівництвом рано чи пізно вони можуть досягти істинного пізнання самих себе та світу, що звільнить їх від страждань.

Філософія **даршана-вайшешика** була заснована мудрецем **Улука**, на прізвисько **Канада** (бл. III ст. до н. е.), у перекладі — «той, хто поїдає зерна». Йдеться не про зерна в прямому розумінні, а про найменші часточки — атоми. Філософ розглядав світ через призму семи категорій — субстанція, якість, дія, усезагальність, особливість, присутність і небуття. Субстанція також поділяється на *фізичні елементи* — земля, вода, вогонь, повітря та *психічні* — розум і душа. Окрім них, є ефір, простір і час, що не відносяться до фізичних і психічних

елементів, але мають велике значення для світобудови. Всі елементи в цій системі взаємодіють між собою. Канада надавав велике значення таким субстанціям, як дія та якість. Однак найбільше уваги він приділяв категорії особливості, тому що виокремлював, підкреслював характерність, специфіку людини або речей як вічних сутностей світу. Мовою санскриту особливість — це *вішеша*, що і дало назву філософії вайшешика. У даршані-вайшешиці значна роль належить категорії небуття. Якщо є різниця між речами, значить вони перебувають у небутті. Інакшість речі — це її небуття. Як і в ньяї-даршані, звільнення індивідуальної душі відбувається під мудрим керівництвом Бога.

Першою спробою філософського осмислення релігійного змісту Вед були *упанішади*, на яких і базується значний пласт індійської філософії. В упанішадах є сюжет, який узято за основу цієї самобутньої філософії. Всесвіт, — зазначається в упанішадах, — це брахман, тобто ідеальний, духовний або розумний світовий початок — Бог. Різні народи мали своє уявлення про Бога.

Якщо Бог постає творцем світу, який стоїть поза світом або над світом, то таке переконання називається теїзмом (від грец. *теос* — Бог). У теїзмі Бог — це особистий початок (оскільки існує у вигляді особи), а тому досить часто називається особистим Богом. Проте теїзм з'явився лише на рубежі античності та середньовіччя, а в давнину уявлення про Бога було іншим. Уважалося, що все, що оточує нас, — це і є Бог, тому Бог і світ тотожні. **Бог утілений у Всесвіті, Він скрізь, а тому ніде конкретно, Він не поза світом, а всередині нього, оскільки Він і є світ.** Такий Бог називається безособовим, оскільки Бог і Всесвіт — одне і те ж. Зрозуміло, що в цьому випадку не було творіння, а світ, який є безконечним божеством, існує вічно, нізвідки не взявся і нікуди не може подітися. **Це переконання називається пантеїзмом** (від грец. *пан* — усе і *теос* — Бог, тобто всебожжя). Через стадію пантеїзму пройшли багато давніх народів. Теїзм і пантеїзм є варіантами **монотеїзму** (від грец. *монос* — один і *теос* — Бог) — уявлення, за яким існує лише один Бог (особистий або безособовий). Проте монотеїзму історично передував **політеїзм** (від грец. *полі* — багато і *теос* — Бог) — уявлення, за яким існує багато богів. Причому вони могли уявлятися у вигляді тварин, тобто бути **зооморфними** (від грец. *зоос* — життя і *морфос* — вигляд, форма) або **антропоморфними** (від грец. *антропос* — людина і *морфос* — вигляд, форма). Монотеїзм є розвиненішою формою релігійних уявлень і відповідає вищому рівню історичного розвитку. Крім того, монотеїстичні переконання ближчі до філософії, ніж політеїстичні, а точніше — у монотеїзмі міститься більше елементів філософії, ніж у політеїзмі. З цієї

причини філософія приділяє значно більше уваги монотеїзму, що існує у вигляді теїзму і пантеїзму.

Індійський **брахман** постає як безособовий початок, пантеїстичне божество. Брахман — це весь світ.

Індивідуальна людська душа — це **атман**, який є часткою брахмана і тому повинен перебувати у єдності з ним. Проте душа не перебуває в єдності з брахманом, оскільки постійно відокремлюється від нього й існує в якомусь фізичному тілі. Вірніше, атман відокремлюється від брахмана, тобто частка цілого відділяється від нього і стає чимось конкретним, індивідуальним, стає атманом і водночас з'являється у вигляді рослини, тварини або людини. Поки це фізичне тіло живе, у ньому живе і душа — атман; коли тіло вмирає, атману треба було б повернутися до брахмана і злитися з ним, стати ним і перестати бути атманом. Проте цього не відбувається, і душа (атман) вселяється в інше тіло, коли гине і воно, атман починає жити в новому тілі — і так постійно.

Це вічне народження називається сансарою (колесо перероджень).

У яке тіло вселиться (народиться) наступного разу, вирішується відповідно до закону — **карми**: якщо одне життя було поганим, наступне буде кращим і навпаки. Будь-яке фізичне і тілесне життя погане, адже тіло народжується і вмирає, а за життя воно зазнає різних страждань, незалежно від того, чиє це тіло — рослини, тварини або людини. Саме тому найкраще після чергової смерті з'єднатися з брахманом і більше не народжуватися на землі, не зазнавати відтоді ні народження, ні смерті, ні тілесних страждань. Якщо атман з'єднається з брахманом, він перестане бути індивідуальною часткою, але стане брахманом, тобто всім, оскільки зливається з ним. Це можна пояснити таким прикладом: якщо сіль покласти в склянку з водою, вона розчиниться,



Брахман



Колесо перероджень

але тоді стає сутністю води, тобто, зникнувши, перетвориться на щось набагато більше, аніж була спочатку. Так само й атман, утративши свою індивідуальність, стане непомірно великим, дорівнюватиме брахману, помирає назавжди й перестає народжуватися на землі. З'єднавшись із брахманом, атман тим самим народиться назавжди і житиме вічно, бо брахман — вічний. Однак наша душа міцно прив'язана до сансари, і після чергової смерті ми знову народжуємося для того, щоб із часом знову померти. Заповітна мрія давнього індуса — не народитися більше, померти остаточно для того, щоб народитися навіки і, переставши бути собою, стати всім. **Повернення до брахмана називається нірваною.** Проте як її досягти?

Людина народжується знову через те, що сприймає себе як конкретну одиницю, індивідуальність «Я». Вона себе виокремлює, індивідуалізує, а тому постійно живе в конкретному «Я»-тілі. Тільки відмова від власної індивідуальності та втрата себе через приєднання до цілого — брахмана, тобто всього світу, відмова від власного «Я» та перетворення на елемент цілого, розуміння, що мене як такого немає, а є лише весь Всесвіт, а «Я» — розчиняється в ньому, і відкриває шлях до нірвани. І як тільки людина це зрозуміє та усвідомить, вона відірветься від сансари, звільниться від пут карми й зануриться в нірвану, тобто, померши черговий раз, більше не народиться на землі й стане частинкою неосяжного і вічного світу. Важко відмовитися від індивідуальної свідомості, важко перестати бути собою, майже неможливо повірити в те, що мене насправді немає, що немає жодного мого «Я», але лише так можна перемогти злу долю постійних перероджень і знайти життя безкінечне й досконале без народжень, смертей і страждань, — уважали давньоіндійські мудреці, прихильники Вед.

Завдання і запитання

1. Чому світоглядні вчення Стародавнього Сходу називають *релігійно-філософськими*?
2. Який період індійської філософії має назву *ведична ніч*? Що таке *Веди*?
3. Що в давній індійській філософії називали *сутрою* і *кармою*?
4. Що було взято за основу поділу індійської філософії?
5. Порівняйте філософії-даршани — *санхх'я*, *йога*, *ньяя* та *вайшешика*, визначивши подібні та відмінні риси.
6. Що таке *Веди* й *упанішади*? Яку роль відіграли упанішади у формуванні індійської філософії?
7. Що таке *теїзм* і *пантеїзм*?

8. Розкрийте зміст і взаємозв'язок основних понять індійської філософії: *брахман*, *атман*, *карма*, *сансара*.
9. Що означає поняття *нірвана* в індійській філософії? У чому полягають труднощі досягнення нірвани в уявленні давніх індійців?
10. **Філософська класика.** Прокоментуйте такий фрагмент з упанішад: «*Як проточні ріки зникають у морі, утрачаючи ім'я й подобу, так знаючий (мудрець), відокремлений від імені і подоби, приходить до божественної Пуруші, що вище високого*».

§ 4. Настика — заперечення сакральності Вед

Як ми вже знаємо, окрім ведичної філософії, в Індії існував філософський напрям **настика**, що заперечував сакральність Вед. До нього належать: джайнізм, чарвака-локаята, веданта-міманса і буддизм.

Засновниками **джайнізму** вважають 24 мудрих першопредків, котрі завдяки власним зусиллям досягли всезнання й стали переможцями карми. Відповідно до їхнього вчення, шлях звільнення від страждань має *три перлини* — правильна віра як повага до істини, досконале знання як основа правильної віри й правильна поведінка.

Джайни розробили оригінальне вчення про живу та неживу субстанцію. Жива субстанція — це душа, а нежива — фізичний світ, у якому живуть душі. Усі душі мають різні ступені свідомості. Досконалі душі належать до вищого класу, вони стали вічними і можуть пізнавати світ. Недосконалі душі — нижчий клас, вони і мають свідомість, але на найнижчому рівні розвитку (дотику). Недосконалі душі живуть у землі, воді, вогні, повітрі і в рослинах. Між ними існують душі мурашок, бджіл і людей. Душа наділена здатністю пізнавати навколишній світ, відчувати насолоду та страдання. Душа є вічною, вона може змінюватися й набувати форму тіл, у яких живе.

Третя перлина джайнізму — правильна поведінка — дає змогу звільнитися від карм, які приносять страдання. Правильна поведінка передбачає дотримання п'яти заповідей: неспотворення, або збереження життя (краще сидіти і постувати,



Джайнізм



Чарвака-локаята:
«Насолоджуйся життям,
поки живий!»

аніж ходити і тим самим знищувати комашок); правдивість; не вкради; утримання від спокуси; утримання від уподобань до чуттєвих об'єктів.

Мудреці-джайни вірили, що життя — це страждання, а тому його метою має бути звільнення від страждання. Найкращий спосіб — вести аскетичний спосіб життя та нічого не робити. Джайни не визнавали творця світу, оскільки Всесвіт існує сам по собі. Боги існують, але вони подібні до людей. Джайни визнавали всіх богів, мудреців і демонів індійської міфології. Джайнізм став одним із релігійних вірувань.

У VII–VI ст. до н. е. виникла філософія **чарвака-локаята** — учення, що визнає тільки цей світ. Його суть розкриває гасло: «Насолоджуйся

життям, поки живий!» Як бачимо, ця даршана була далекою від визнання сакральності Вед, а наведене гасло вказує на матеріалістичне підґрунтя цієї філософії. Філософи чарваки-локаяти повністю заперечували існування Бога, карми та відплати за гріхи. Вони критикували Веди, джайнізм і брахманізм.

Висловлюючи переконання бідних верств населення, представники цієї філософії були ревними поборниками справедливості та кращих умов життя. В основі їхньої світоглядної концепції — світ, що складається з чотирьох елементів, з яких виникли всі предмети і явища: матеріальні та духовні — повітря, вогонь, вода і земля. Душа не існує без тіла, а смерть людини означає одночасне руйнування тіла, свідомості та душі. Єдиним джерелом пізнання філософи чарваки-локаяти визнавали сприйняття реального світу. Їхня мораль зводилася до пошуку насолод. Відповідно добрим вчинком є той, що приносить якнайбільше насолоди, а поганим — той, що спричиняє страждання.

Іншу концепцію мала філософія **веданта-міманса**. Історики філософії вважають веданту-мімансу автентичною філософією індійського народу.

Філософія веданти пройшла тривалий шлях розвитку, а її успіх пояснюється тим, що вона вперше в історії індійської філософії зрозуміла істинного мудреця в образі індійського народу. Відповідь

на питання про сенс страждання індійського народу і кожної особистості стала головним змістом філософської концепції веданти. Шукання ворогів та енергії для їх подолання – засадничий принцип індійської філософії веданти.

Своїми витокami веданта вважає даршану-мімансу, звідки і пішла назва *веданта-міманса*. Для міманси та веданти вчення сакральних текстів є «коренями» усілякого людського знання. Абсолютом у цій філософії вважається брахман-атман як поєднання суперечностей.

Веданта-міманса мала багато спільного з філософією буддизму, хоча й чинила йому опір.



Веданта-міманса

З питання і завдання

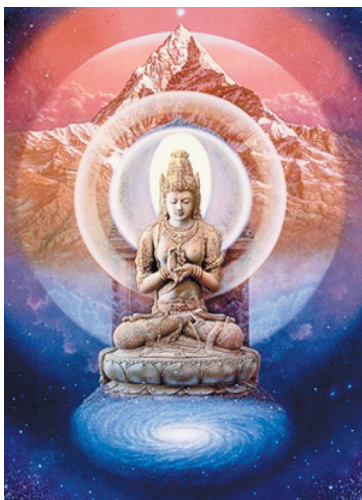
1. У чому особливість філософського напрямку *настика*? Які філософії об'єднані цим напрямком?
2. Розкрийте три перлини джайнізму.
3. Чим вирізняється філософія чарвака-локаята від джайнізму?
4. Чому філософія веданта-міманса вважається філософією індійського народу?

§ 5. Чотири істини буддизму

Однією з найвідоміших неведичних індійських філософій є **буддизм** (від санскр. *Будда* — пробуджений, або просвітлений). Створення цього вчення пов'язане з легендою про принца, на ім'я **Сідхартха Гаутама** (583–483 рр. до н. е.) Він був сином правителя провінції Капілаваста (південна частина Непалу). Згідно з легендою, батьку Гаутама було відкрито пророцтво: коли син виросте, то стане мудрецем і ченцем-аскетом у тому випадку, якщо побачить стару, хвору та мертву людину.

Батько, намагаючись відмежувати сина від реального життя, створив для нього ідеальний світ. Гаутама жив у розкішному палаці, оточеному прекрасним садом, у якому росли незвичайно красиві квіти й дерева, гуляли екзотичні тварини, лунав чарівний спів птахів, текли прозорі струмки з дивовижними рибами і били, сяючи в сонячному промінні, прекрасні фонтани. Гаутама був молодий, здоровий і багатий. Він жив безтурботно й щасливо, гуляючи в райському саду та милуючись квітучою природою. Його палац і сад були ізольовані від усього зовнішнього світу, він його ніколи не бачив і не знав. Гаутама здавалося, що його молодість, здоров'я і багатство вічні й незмінні, а щастя — нескінченне.

Одного дня, гуляючи в саду, принц підійшов до самого його краю, переліз через високу огорожу і вирішив подивитися, що існує за межами його прекрасного світу. По дорозі він зустрів сивого



Народження Будди

старця з обличчям, порізаним глибокими зморшками, і зрозумів, що молодість його не вічна і він сам коли-небудь стане таким же старцем — слабким і безпорадним. Потім він зустрів людину, яка мучилася важкою хворобою, усе її тіло було покрите жахливими виразками. Гаутама зрозумів, що здоров'я його також не вічне. Потім побачив жебрака в брудному дранті, який простягував до нього кістляву руку за подаянням, і зрозумів, що він теж міг би бути жебраком і терпіти жалюгідне існування, випрошуючи милостиню. Адже багатство не вічне — сьогодні воно є, але немає жодної гарантії, що і завтра він буде так само багатий. Крім того,

Йому просто пощастило народитися в багатих батьків, але ж він міг би бути і сином бідняка. Живучи безтурботно у своєму саду і вважаючи життя прекрасним, Гаутама глибоко помилявся, оскільки не бачив, яким нещасним і сумним воно може бути. Лише в його маленькому, закритому від світу куточку воно гарне, а за його межами — зовсім інакше. Адже лише тепер — і причому випадково, не за свої заслуги — він молодий, здоровий і багатий, але цілком міг би бути старим, хворим і убогим. Печалі в житті трапляються набагато частіше, ніж радощі, а щастя, немов чорний лебідь, — рідкісний птах на землі. Життя, зрозумів Гаутама, наповнене стражданнями й нещастями.

Принц обдумав усе це і відкрив одну істину, яка осяяла його. Він став просвітленим, або *Буддою*. Цю істину він узяв за основу вчення, яке незабаром стало знаменитим і знайшло багато прибічників.

Якщо абстрагуватися від легенди, можемо дізнатися, що Будда пройшов довгий шлях навчання. Він ретельно вивчав усі відомі на той час філософські погляди й запропонував відмовитися від пошуку відповідей на запитання: чи вічним є світ? Як співвідносяться душа і тіло? Чи є безсмертним той, хто пізнав істину? Запропонована Буддою істинна поведінка ґрунтувалася на чотирьох основних істинах, восьмискладовому шляху звільнення, законі взаємного виникнення та трьох засадничих характеристиках буття — несталості, безособистісності та незадоволеності.



Символічна схема буддизму

Насамперед нам необхідно спробувати зрозуміти чотири істини. Перша істина про страждання стверджує, що життя — це *страждання*, а тому — зло. Яка людина скаже, що життя її щасливе і що в неї все так, як їй хотілося б, а не навпаки? Важко знайти щасливця, зате кожен із нас чимось невдоволений, засмучений, ображений, зазнає швидше страждання, аніж радощів, а якщо вони є, то печалей, невлаштованості, незадоволення все одно більше.

Друга істина про причини страждання є відповіддю на запитання: у чому причина людського страждання й нещасного життя? Ця причина полягає в постійному прагненні людини до чогось, що розуміється дуже широко й називається в буддизмі *прагненням*. Людина завжди прагне до чогось, чогось хоче, має певні бажання і хоче їх реалізувати. Визначте в думках коло ваших бажань, а потім коло ваших можливостей. Друге виявиться меншим від першого і розміщуватиметься всередині нього. Не дивно, що ми хочемо завжди більшого й кращого.

Оскільки можливості не збігаються з бажаннями, ми збільшуємо свої можливості, удосконалюємо себе, щоб досягти бажаного. Ми ставимо перед собою цілі й прагнемо до них, і тому все наше життя — боротьба та напруження. Проте як тільки ми досягаємо, чого хотіли, як тільки коло можливостей збіглося з колом бажань, останнє тут же збільшується, у нас з'являються нові цілі, і ми знову прагнемо й напружуємося і, головне, знову страждаємо від того, що бажане не збігається з дійсним.

Отже, наші бажання — це горизонт, що нестримно віддаляється, а наше життя — постійна гонитва за нездійсненим і неможливим — тому і є стражданням: ми хочемо отримати те, що отримати не можемо. Цей сюжет знайомий кожному з дитинства з прекрасної пушкінської казки про рибалку і рибку: як тільки чергове бажання старої виконувалося, вона негайно хотіла більшого, а в результаті опинилася біля розбитого корита.

До такого ж сумного кінця приходять і наша гонитва за ефемерним горизонтом бажань. Щодня ми живемо, готуючись до якогось «завтра», у якому нарешті реалізуються наші цілі й настане бажане, почнеться «справжнє» життя. Проте настає «завтра», а ми витрачаємо його на підготовку вже до іншого «завтра», уважаючи, що тамто, напевно, настане наше щастя. Так проходить наше життя — мов за чернеткою. Ми до чогось готуємося і чогось чекаємо, а в результаті виявляється, що «чистовика» життя не буде, що «завтра» не настане й для майбутнього вже немає часу.

Французький письменник А. Франс в оповіданні «Сад Епікура» писав: «Мені ще не було десяти, я вчився в дев'ятому класі (мається

на увазі зворотний рахунок. — *Авт.*), коли наш викладач пан Грепіне прочитав нам на уроці байку “Чоловік і Геній”. Але я пам’ятаю її, немов це було вчора.

Геній дав дитині клубок ниток і сказав: “Це нитка твого життя, візьми її. Коли захочеш, щоб час минав швидше, потягни за нитку: дні твої потечуть швидше або повільніше, дивлячись на те, з якою швидкістю ти розмотуватимеш клубок. Якщо до нього не доторкати-мешся, життя твоє стоятиме на місці”.

Хлопець узяв клубок, став смикати нитку — спочатку для того, щоб стати дорослим, потім, щоб одружитися з дівчиною, яку полюбив, потім, щоб побачити, як вирости діти, щоб швидше досягти успіху, почестей, заробити грошей, щоб скинути тягар турбот, щоб уникнути смутку, пов’язаних з віком недуг, нарешті — на жаль! — щоб покінчити з надокучливою старістю. Після приходу Генія він прожив на світі чотири місяці і шість днів».

Третя істина — про шляхи подолання страждань — стверджує, що *здолати страждання можна через усунення прагнення*, тобто постійного людського бажання чогось. Якщо марно гнатися за тим, що розширюється довкола бажань, збільшуючи при цьому коло можливостей, то чи не краще звузити коло бажань до кола можливостей. Адже можливості меншими не стануть, а обмежені бажання, що збігаються з можливостями, є довгоочікуваною гармонією людини із самою собою, припиненням боротьби, напруження і страждань. Крім того, вічне прагнення до більшого і кращого, гонитва за бажаннями приковує до колеса сансари і змушує народжуватися знову — для нового життя, нових прагнень і страждань.

Відмовляючись від своїх бажань, людина тим самим відмовляється від самої себе, утрачає індивідуальне «Я» і занурюється в нірвану, тобто вмирає назавсім для того, щоб жити вічно. Обмеження і знищення бажань є єдиним способом подолати зло земного страждання життя й знайти вічність і щастя.

Усунення власних бажань називається аскетизмом і є шляхом правильного життя в буддистському вченні.

Четверта буддистська істина — про шлях до припинення страждань — стверджує, що правильна життєва дорога та, що веде до нірвани. Це серединний шлях, який керується трьома основними принципами — мудрістю, моральністю і зосередженістю. Серединний шлях складається із восьми ступенів і називається *восьмикладовим шляхом*. Перший ступінь — правильне розуміння (тобто пізнання чотирьох благородних істин). Другий ступінь — правильна поведінка, яка полягає в тому, щоб перетворити життя на світлі істини та проявляти співчуття до всіх живих істот. Третій

ступінь є правильна мова, нехитра, правдива і дружня. Четвертий ступінь передбачає правильну поведінку — утримання від неправильних дій. П'ятий ступінь — правильний спосіб життя, або отримання засобів для життя чесним шляхом. Шостий ступінь — правильні зусилля: постійне бажання підтримувати моральність (не шкодити живим істотам, не брати чужого, не перелюбствувати, не вести світських брехливих розмов, не вживати п'янки напої). Сьомий ступінь передбачає правильний напрям думок, тобто постійне утримання в пам'яті того факту, що світ мінливий. Восьмий ступінь є правильним зосередженням за допомогою чотирьох істин на шляху до нірвани.

Буддизм відхиляє життя, спрямоване на отримання насолод, але, з іншого боку, він заперечує і аскетизм як крайню форму заперечення всього людського, земного. Дотримуючись чотирьох благородних істин і восьмискладового шляху вдосконалення, людина здатна припинити свої страждання, зупинити сансару — колесо постійних життєвих перероджень — і вийти в простір нірвани — заспокоєння власного «Я».

Основна увага в буддизмі приділяється стану «просвітлення» через праведне життя та розуміння істини про вічну змінність усього існуючого.

Філософія буддизму дає можливість кожній людині усвідомити здатність індивідуального духовного зростання та удосконалення через дотримання послідовності проходження морально-етичних ступенів. Буддизм спрямований на активне практичне застосування та вирішення проблем людини в період її життя, а не колись на небесах. Вона спроможна впливати на перебіг подій свого життя.



Найвідоміший буддистський монастир
Китаю — Шаолін